

A TÁRSADALOM MINT IDEÁLTÍPIKUM ÉS A TÁRSADALMI MORFOLÓGIA PROBLÉMÁJA.

A társadalomfogalom megvilágításának egy vitás pontjához.

Nemcsak új, hanem régi tudományágak is rászorulnak arra, hogy kiinduláspontjukat időnkint revízió alá vegyék. Ha az olyanra stabilizálódott tudományok, minő a fizika, avagy a kémia, ezt nem teszik, annak oka az, hogy maga a természettudományi kutatás módszeres jellegében s alapproblémáiban tisztán áll s ha kétség merül fel, többnyire a természetfilozófiába átutalják a reitens problémamozzanatot; a konkrét talajon folyó kutatást ez „átmeneti zavar“ nem érinti. Más az eset, amidőn oly tudománnyal állunk szemben, minő az általános szociológia, amely távol áll ugyan attól a „kolloid állapotól“, melyet nem-ismerői neki tulajdonítanak, mindamellert nagyon is rászorul arra, hogy visszatérjünk eredeti s igazolható alapkiindulására: a társadalom „általános szociológiai“ fogalmára. E téren vitába szállunk Ottlik legújabb könyvében lefektetett felfogással, azzal, mely Weber Miksa kezéből indult ki, s most Ottlik könyvében keresztül irodalmunkba is áthatolt: az *ideáltipizáló* felfogással. E szerint a társadalom ideáltipikum. Nem azért vetjük fel e kérdés vitathatóságát, mert a vita mint vita előttünk általában értékes pályája a tudományos gondolatkifejlődésnek (sőt e tekintetben a tapasztalat inkább kedvezőtlen eredményekkel járónak mutatja azt be), de *ez esetben* a vitát valójában termékenynek, tisztázóerejűnek gondoljuk. Ha gyakorlatilag a vita értékproblémák körében oly gyakran meddőnek mutatkozik is, úgy találjuk, hogy eredményes lehet ott, ahol pusztán *disztinkciókról* van szó. Ily disztinkció keretében óhajt mozogni az alábbi rövid észrevétel.

I.

Weber Miksa, eredetileg közigazdász és gazdaságtörténész az ideáltipikum fogalmát legnagyobb hasznavehetőségében a (gazda-

ság-) történelem keretében mutatja be, ott tehát, hol számos analóg, vagy közel analóg jelenség nem a maga konkrét jellegében válik jelentőssé, hanem a maga „jellegzetes“, vagy „kijegecesedett“ formájában. A konkrétumok zűrzavaros tömegében az *egyes* esetnek kevés világító, magyarázó jellege lehet, tehát a „típusos esethez“ kell fordulnunk. A konkrét *történeti sokféleség* ezáltal áthidalható s kezelhető lesz, a történeti sokrétűség, a komplex és *esetleges* esetek közepett *kiválasztást* eszközünk s e kiválasztás, természetesen a pusztán tudományos (s nem didaktikai, vagy előadásbeli) egyszerűség következménye, a merev faj-fogalomtól távol, a tipikum ideális, kiemelkedő formájában jelentkezik. A kiválasztás, a *szelekció* ténymozzanatok között azonban nem *értékelés*. Itt az ideális eset nem „eszménynek megfelelő“, hanem a lényeges felé haladó, vagy egyenesen a lényegre mutató. A konkrét sokféleség mögött az ideáltipikum fogalma nemcsak a tudományos érdekből egyszerűbbé tett valóságkomplexumra, hanem a valóság lényegi meghatározása felé is látszik vezetni. Az ideáltipikum így nemcsak a történeti sokféleség *stilizálása* felé halad, hanem a lényegre rátalálás felé is törekszik. Látszólag tehát az ideáltipizáló eljárás egyben — legalább is — megindítója egy lényeg-kutatásnak, azaz „usziológiai“ vizsgálatnak. Weber-féle viszonylatban ez történettechnikai, *feldolgozási* kérdés s nem több; de maga Weber áttolta tisztán elméleti talajra is. Nagy elterjedtségét annak köszönhette, hogy a történeti sokféleség valóban provokál szelekciót, a tipikus eset kiemelését, s a dolgok közepett rendező erejű ideáltipikum formulázását. Annyiban is terjedt ez a fogalom, amennyiben minden típusfogalomban bizonyos hajlékonyság, (latitude) van, s a típusfogalomba fölvetett valóságelemek rugalmasan, s de facto (nem normatív) bizonyos szétmosódó, misztikus lényegkiválasztást látszanak jelenteni s engedni. Ez könnyű használhatóságot ad ama fogalomnak.

Aki ismeri a tudományos terminológia gyakori belső hiányait, észreveszi, hogy ép a típusfogalom rugalmassága mögött a lényegkiválasztás merész önkénye tud megférni. A típusok megállapítása titkán bizonyul szilárdnak, bizonyíték reá a mai lélektani diszciplína, a karakterológia. Az ideáltipikum előtérbe helyezése precizitás alól látszik felmenteni. Továbbá — s ez Weber Miksának rendszertani szempontból éppen nem a legszilárdabb álláspont-igényére jellemző — nem vizsgálják azt, hogy a típusfogalom *minő körre*

terjed; meddig van természetes életszférája, hatásköre. Nézetünk szerint: ideáltipikum fogalmával *oly körben élünk, ahol egyáltalán a típusfogalom jogosan szerepelhet.*

Nagy eltévelyedés volna a tudományban az, ha *oly* téren, hol már *maga a definíció eleve* absztrakt síkra helyezi a vizsgálódást, oda az ideáltípus, vagy típus fogalmát vinnők be. Ilyen például a geometria. Viszás, s azonnal feltűnő is volna ideáltipikus egyenesről, ideáltipikus pontról vagy körről szólni. A kétdimenziós kiterjedés *síkot*, a három *testet* jelent, s nem lehet valami némileg sík, némileg test, vagy ideáltipikus sík, amely „csak tipikusan“ sík. Itt a konstrukció határozott *definíció* alapján történik, s e szerint pl. valami vagy *éppen* kör, vagy *nem* kör. A geometriában így hajlékony típusfogalom nem foglalhat helyet, mert *maga a definíció eleve oly absztrakciós síkra vezet, amely sík a típusfogalom föltt van.*

Ez a példa arra hívja fel a figyelmünket, hogy a típus mindig egy bizonyos absztraktum és konkrétum áthidaló ívén van, félúton járó megoldás. De egyben arra is, hogy bizonyos absztrakciós síkon hatályát veszti, mint ahogy viszásnak láttuk „ideáltipikus egyenes“ fogalmával élni.

A társadalomtudományra áttérve ezen a ponton indulhatunk ki: minő az a társadalomtudományi probléma-sík, amely az ideáltipikum számára hozzá nem férhető? Nézetünk szerint az *általános szociológia*. Minő az az absztrakciós fokozat, ahol az ideáltipikum fogalmával igenis élni lehet? A *társadalmi morfológia*. E szerint az a felfogás, melyet Ottliknál látunk, úgy formulázható, hogy az ideáltipikum fogalma *feljut* az általános szociológiába. Nézetünk szerint az ideáltipikum természetes szférája *éppen* a társadalmi morfológia. E felfogásbeli disztinkcióra irányul jelen hozzászólásunk, miután alapul vettük azt a kiindulást, hogy az *ideáltipikum fogalmának hasznavehetősége nem terjed túl egy bizonyos absztrakciós fokon*, hanem mint típusfogalom az absztrakt és konkrét között szerepel, tehát ezzel: van *oly absztrakció^ fok*, melyen az *már nem* szerepel. Az ideáltipikum fogalmát így nem is lehet mindenüvé feljuttatni a társadalomtudományban sem.

Igen vonzó s bizonyára a problémátörténeti kutató előtt kiválókép érdekes is volna annak bemutatása, hogy a különböző írók felfogásában, illetve formulázott tételeiben miként jelentkezik ama kétféle társadalomfogalom: az általános szociológiai és a szociál-

morfológiai fogalom. Dogmatörténelmi szempontból már az is érdekes, hogy a legtöbb író — anélkül, hogy ama kétféle fogalomsík tudatosságára csak törekednék is — *kénytelen* a társadalom többféle fogalmával számolni, amennyiben már maga a szó a nyugati nyelvekben (nem miként a magyarban „társadalom“, „társaság“, „társulat“) differenciátlan jelentéstartalmat takar s fejez ki. E ponton csak azt tarthatjuk jellemzőnek, hogy egymástól távol álló írók egyaránt kénytelenek többféle (három) jelentést szétválasztani, amelyek közül egy vagy több határozottan morfológiai. Ilyennek találjuk pl. a német jogász és politikairó Jellinek következő disztingciótörekvését *Allgemeine Staatslehre* című művében; a háromféle fogalom közül egyik a „legtágabb“, a másik „szűkebb“, a harmadik „legszűkebb“.

1. A legtágabb: „társadalom = az emberek közt kívülvilgba lépő lelki összefüggések összesége.“ Más szóval ma úgy mondhatnók, emberek közti életösszefüggés *általában*, amivel világosan *általános* szociológiai kérdéssíkra jutunk. Jellinek úgy véli, hogy ez „gyűjtőfogalom“ (sic), mely „az emberek összes társas vonatkozásainak összefoglalásából keletkezik.“ „Ebben az értelemben azonos az emberi közülettel (Gemeinschaft!), mely éppen egyének (?) közti egyes, tartós vagy átmeneti viszonylatok bőségéből áll.“ Azonban Jellinek valami konkrétabbat, szűkebb jelentést kíván — ezzel az általános jelentéssel az államtani író nem tud mit kezdeni, nem látván az ép *ebből* kiinduló problémaútvonalakat. Nem tartja „termékenynek“, a szociológiai elmélekdedések gyakori szétfolyóságának alapját (nem ok nélkül!) itt keresi. Mindamellettt igen feltűnő, hogy — akaratlanul — ebben a „legtágabb“ társadalomfogalomban találja „a hamis és egyoldalú elméletek korrektúráját“ (dieser weiteste Gesellschaftsbegriff hat... die grosse Bedeutung einer Korrektur falscher und einseitiger Theorien).

E szerint tehát „die Gesamtheit der in die Aussenwelt tretenden psychologischen Zusammenhänge unter Menschen“ = társadalom éppen nem haszontalan formula (93. 1.).

2. A szűkebb fogalom: társadalom „az emberi egyesületek összesége, azaz valaminő összekötő elem által összetartott emberi csoportok összesége.“ Itt — míg az előbbiben „mindennemű társas viszony összefoglalása fogalmi egységgé“ jött tekintetbe — most

¹ Régebbi, általánosabb, és nem a Tönnies-féle „közösség“ morfológiai jelentésében.

már *speciális kohéziójú* csoportokról, — tehát mai nyelven morfológiai egységekről — van szó. Itt már egyesülések (Verbindungen) jutnak szemhatárunkba, akár szervezettek, akár szervezetlenek, tudatosak, vagy ösztönösek. Az előbbi fogalomnál — a „legtágabbnál“ — nincs s nem lehet szó a társadalom *számáról* (mint ahogy viszás volna a gravitációk *számáról* beszélni). Morfológiai síkon viszont ily egyesülések *számáról* is beszélhetünk (zähllos ist die Menge solcher Verbindungen), s példákat is idéz: *család, egyesületek, községek, egyházak, állam*, majd gazdasági *osztályok, nemzetiségek*, magasabb hivatási csoportok (közelebből?), politikai és egyházi *pártok*, múltó társas *összejöveletek* (magyar „társaságok“), *népgyűlések, tömegek* — íme egész morfológiai skála. Hogy államtani író ép e problémásik iránt bír érzékkel (s az előbbi iránt egy nem-szociológus nem), azt egész természetesnek találjuk. *Nem* is tartja Jellinek lehetőnek az állam és társadalom szembeállítását. „Der Staat selbst ist vielmehr *eine* der Gesellschaftsformen, die sowohl Voraussetzung als auch Produkt der anderen ist“ (96. l.).

3. „Legszűkebb“ társadalomfogalom: szükséges mégis (az előbbi állásfoglalás ellenére): engster Begriff der Gesellschaft, der die Gesellschaftsgruppen mit *Ausnahme* des Staates umfasst.“ Itt ismét morfológiai egységek, speciális csoportok szerepelnek, melyek egyúttal *hatalmak* is, aminthogy minden élő-valósuló egész hatalmat kíván. Tehát *kétféle hatalmi csoport* van: állam és „nem-állami csoport“, (die noch nicht zu staatlicher Macht gelangten Gesellschaftsgruppen), melyek versenyeznek, küzdenek egymással (ein steter Kampf der staatlich herrschenden Gesellschaftsgruppen gegen die zur Herrschaft strebenden oder von der Herrschaft abgedrängten Gruppen). Az állam így „benne van“ (!) a társadalomban; „der *über der* Gesellschaft stehende Staat gehört dem idealen, *nicht* dem Durchschnittstypus des Staates an.“ Jellinek gondos fogalmi szétválasztásra törekvése szemmel látható, eredményeiben is. Nem kis érdeme, hogy az államszociológiai („Soziallehre des Staates“) — igen korán — külön problématerületnek ismerte fel („diese Untersuchungen gehören ... nicht der Staatslehre selbst, sondern anderen, gesonderten Disziplinen der *Gesellschaftswissenschaften* an“).

Lépünk most át az előbbi kutatástól távol az új világba, s nézzük az előbbitől függetlenül működő kutató distinkcióit, Giddingsnek, a newyorki Columbia University újabban is egyre inkább elis-

mert tanárának egyik munkáját (Readings in descriptive and historical sociology). A sokféle jelentésű „society“ háromféle értelméről van szó (three legitimate significations). Az első a latin societas, mely jelent társas-ságot, „companionship“, „good-fellowship“, „pleasurable consorting together, ... or the individuals collectively regarded that consort“. Nem várható az, ha ismerjük az amerikaiaknak szinte elméleti és exakt meghatározásokra kevés hajlamát, hogy ezt az egyetemes „társasságot“ pontosan körvonalazzák (Giddings itt különben is csak kezdeti kérdésként veszi fel a kérdést).

Bizonyára nem áll távol a Jellinek-féle formulától: „die Gesamtheit der psychologischen Zusammenhänge.“ A második jelentés: „society is a group of individuals cooperating for the achievement of any object of common interest or utility“ s példával is szolgál (gazdasági testület, egyház, kongresszus), amivel világosan *morfológiai* nézőpontra indulunk meg. A harmadik jelentés: „society is a group of individuals dwelling together and sharing many interests of life in common“, ami ismét *morfológiai* (az előbbi *messterséges* szervezetekkel szemben ezek inkább *természetes szervezetek*, mint a példák, a savage horde, a village, a national state stb, mutatják). Végül hangsúlyozza, hogy „a társadalom tudományos fogalma“ ki kell hogy emelje a lényegét (the essential fact) és a közös vonásokat (a common element in all social relations).

Folytathatnók e sorozatot. A legtöbb író öntudatlanul *kétféle* síkon veszi fel „a társadalom“ problémáját, hol általános (társadalomelméleti), hol *alakulattani* (szociálmorfológiai) síkon. A kérdés — ha már egyszer felismertük a „két sík“ jelentőségét — elhomályosul, ha nem tartjuk szem előtt: minő határozományok szükségesek — és elégségesek — egyik, és minők a másik síkon. Ami a morfológiai határozományokat illeti, hibákhoz jutunk, ha *általános* szociológiába visszük őket fel: a definíció *szűk* lesz.

II.

Minden tudomány tárgyának van oly határozománya, amely nélkül az nem képzelhető, s amelynek elvételével a tárgy *éppen ezáltal* más tudományterületre tolódik át. A fizikai világgal foglalkozó tudomány „test“ fogalmára nézve már Descartes megállapította, hogy tárgya lényeges s elvehetetlen határozománya a ki-

terjedés. Oly *test*, mely kiterjedt nem volna, nem képzelhető el. Ily alapon lett ama „test“ éppen *res extensa*. Ha e határozmányt megvonjuk, a *res inextensa* már „lélektani tárgy“ területére mutat.

A „kiterjedt dolog“ fizikai fogalma a magyar *test* szó jelentésében benne rejlik. Mégis előfordulhat, hogy — első hallásra — oly *test* fogalomra gondolunk, amely „már több“, mint az előbbi: emberi, vagy állati *testre*. A „test“ szó mögött e kétféle jelentés található meg: vagy „fizikai“ testet, vagy „biológiai“ testet értünk rajta. Ez a megjelölés: „fizikai“ és „biológiai“ megjelöli azt a *lényeg-szemponatot*, melyet e két esetben alkalmazunk. Igaz, hogy a biológiai „test“ is kiterjedt, mint a fizikai, tehát a biológiai test fogalma mögött is felvesszük a kiterjedtség határozmányát, ámde e kiterjedtség-határozmány *nem elegendő* a biológiai (élő) test határozmányául: ez utóbbi „több“ határozmányt követel, az első valaminő magasabb absztrakciós foknak is tekinthető.

Ez a példa most már rávilágít a „*társadalom*“ kétféle jelentésére is. A társadalom fogalmának is van *kétféle* síkja; *általános* szociológiai és társadalommorfológiai. Ha *testről* szoltunk, kérdeztük, „melyik“ test-fogalomról van szó. Ha társadalomról szoltunk, kérdeznünk kell, „melyik“ társadalom-fogalomról van szó. A szó jelentése körül önkénytelenül csak az egyik jelenik meg gondolkodásunkban, ha már eleve *felvettük* egyik vagy másik síkot, ha már gondolatpályánk vagy „általános szociológiai“, vagy „társadalom-morfológiai“. A mai kutatásnak általános nehézségét látom abban, amit ép „a társadalomtudomány filozófiájához“ tartozónak tartok, hogy a társadalom *két* fogalma mely síkra helyeződik. Egy konkrét és alsóbb absztrakció-síkon: „*morfológiai* egység“, alakulat, társas egész, kollektív alany, életkoncentráció, szervezet, közösség, közület stb. kifejezések gyakorta előttünk állanak oly formában, mint ahogy az élő emberi „test“ a maga öntevékeny organizmus-formájában: „sajátos életösszefüggések“. Ezzel szemben — mint előbb a fizikai „test“ fogalmánál láttuk — egy magasabb sík, egy *általános* szociológiai sík, egy új absztrakciós fok jelentkezik a társadalom fogalmában, mely ez esetben „nem több“, mint általában emberi csoport „életösszefüggése“. Nem tartom itt lényegesnek, hogy a követendő terminológia fölött vitatkozzunk, mert ezt a gyakorlat fogja eldönteni, ez lehet esetleg a műszó-konvencionalizmus későbbi terméke. Itt pusztán a problé-

mára világítunk rá, arra, hogy van kétféle absztrakciós sík a társadalom fogalmában, amaz általános sík és egy konkrétebb „morfológiai“ sík.

És ha az utóbbiban elismerjük, hogy Rickerttel szólva, az előttünk álló „áttekinthetetlen sokféleség“ a típus-fogalommal *rendezhető*, ebből még nem következtethetjük azt, hogy ezzel ép az „általános sík“ lényegi határozmányához érünk, avagy ehhez közeledünk. Sőt e lényegi határozmány mellett haladunk el. Más szóval, ha az ideáltipikum fogalmával el akarjuk érni a társadalom *általános* fogalmát, oda vele el sem juthatunk.

Vájjon nem túlzottan minuciózus distinkciók-e mindezek? Bizonyára nem tűnnek fel annak, ha ismerjük a módszeres végkövetkezményeket. Ez a kérdés olyan, mintha a felett vitatkozánk: elégségesek-e a *fizika* fogalmai és módszerei a *biológia kérdéseinek* megoldásához; avagy a *biológiai* szempontok, az *élő* anyag nézőpontjai jogosultak-e a fizikában is (a párhuzam természetesen nem szoros).

Még egy másik kérdéssel bővül az előző, mely lényegileg a *társadalomfogalom kétsíkúságának* keretébe szorítkozik. A másik kérdés szintén kapcsolatos az „ideáltipikum“ fogalmával.

Említettük, hogy az áttekinthetetlenül sokféle valóság rendezéséhez *kiválasztásra*, lényeges elemek szelekciójára van szükség. Az, ami „ideál“-tipikus, egyben lényegi határozmányokat tartalmaz. Elismerjük: tartalmazhat, de nem szükségkép. Ottlik gyakran utal a Platon-féle „*paradeigma*“ fogalmára s ezt csaknem egyiknek veszi az ideáltipikummal. Némi igaza van ebben, de csakis annyiban, hogy mindkét fogalom mögött *van* szelekció. A kettő mégis más lapra tartozik. A Platon-féle paradeigmát az átlagos Platon-interpretáció nem találja meg, hol „általános fogalom“-, hol „közképzet“ s hasonlókkal próbálják megközelíteni. Az irodalom e téren még ingadozó. Azonban azok, akik felismerik Platón eredeti gondolatát, észrevehették, hogy Platón, bárminő homályos is e ponton, mégis bizonyos *tiszta problémaföltevésben* van. Igaz, homályos az, hogy *egyes* dolgoknak vannak paradeigmáik; e tekintetben úgy látszik, ama „kettős világot“ érintő Aristoteles-féle kritika helyes nyomon jár. Nem követi azonban a kérdést végső gyökeréig. Mai formulázásban talán úgy fejezhetjük ki a problémát — s ez sui generis tudományelméleti kiindulás, — hogy nem

külön *egyes* tárgynak, hanem *egy* tudomány *tárgynemének* van paradeigmája; a paradigma e szerint — mai szóval — *usziológiai séma*. A tudományok különböző nemeinek vizsgálatánál az derül ki, hogy egy tudománynak megvan a maga „centrális gondolata“, „főeszméje“, „sajátos kiindulópontja“, „külön nézőpontja“ stb.; bárhogyan nevezzük is el, az egyes tudomány külön *tárgynemet* vesz alapul és e tárgyban mindig a valóság-elemek különemű szelekciójában és saját komplexformáján múlik. Beszéljünk csak a szelekcióról. A valóság-elemek szelekciója kényszerű, a kábító sokféleségű valóság amorf egészében nem ismerhető, mindig valami „kiindulás“ szükséges. Ennél az aktusnál első valaminek (valamiknek) mellőzése (negatív szelekció) s fordítva valaminek (valamiknek) lényeggé-emelése (pozitív szelekció). A lényegyet, szoktuk mondani, „felismerjük a tárgyban“. Minden speciális diszciplína ily lényegi elismeréssel kezdődik, E lényegfelismerés *alapján* aztán a tárgykör egyes tárgyai már *lényegségében* adhatók, ezek már tény tárgyak lényeges „mozzanatainak“ *kész séma* alapján való „felismerései“.

Ennek alapján azt mondhatjuk: nincs tudományos diszciplína, mely *előzetesen* nem vizsgálhatná azt, mi azon tárgynem körében a lényegalkotó mozzanatok *összesége*. Ez az illető tárgynem „paradeigmája“. Ily módon minden diszciplína megalkothatja a maga „speciális usziológiáját“. Ez usziológiai diszciplína (-rész) *megelőzheti* — s logikailag meg is előzi — a tárgyköri *empirikus* kutatást. A lényegi határozomány szükségkép a tárgyon indul meg, de nem szükségkép a tárgyszó. Mi az említett ideáltipikum hasonlótlan-sága? Az, hogy ez a tárgyból indul ki, s a lényegi mozzanatok bizonyos konstrukcióktól nem mentesek. Másrésztől pedig téves azt vélni, hogy lényegi határozományok előzetes, usziológiai kutatása azon a félkonkrét-félabstrakt síkon igazában lefolyhat, melyet az ideáltipikum, azaz általában a tipizáló eljárás síkja képvisel. Az ideáltipikum és a paradigma *fóruma* nem egy...

Észrevehette az olvasó, hogy az a kérdéskomplexum, melynek egyes, legmélyebb pontjain rejtőző kérdéseket felszínre hoztuk, nem tartozik a tudomány köznapi felszínéhez. Ottlik könyve minden itt-ott megjelenő erős vitázó szelleme s publicista írói vénája mellett arról tanúskodik, hogy szerzője ha nem is bocsátotta legmélyebbre a fenéksúlyt, de kiérez lépten-nyomon oly problémákat, melyekről számos író hallgat, vagy tágranyított szemekkel sem veszi

őket észre. A problémaérzék értékes tudományos kvalitás, s ha a problémák nem is oly egyszerűek, mint írójuk első ízben elgondolja, mégis mélyebben szánt, mint a társadalomtanban egy előző nemzedék jelentős része. Így őszintén kívánjuk, hogy a megkezdett úton sikerrel tovább haladjon.

Dékány István.